

לשוננו לעם

עורך: חיים א' כהן

מתוך

כרך נג, תשס"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

לשונות העיתון

יצחק שלזינגר, לשונות העיתון, מאפיינים סגנוניים בלשון העיתונות
היומית הכתובה, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון
בנגב תש"ס, 308 עמ'

אפתח בשתי הערות של התרשמות ראשונה:

א. שם הספר לשונות העיתון (ולא "לשון העיתונות" כמקובל), יש בו דיוק חשוב בבחירת התווית למהות הלשונית הרב-גונית הבאה לידי ביטוי בעיתון. ב. כבר מתוכן העניינים המפורט שבפתח הספר, המציג עשרים פרקים ממוינים כל אחד לסעיפים וסעיפי משנה, אפשר ללמוד שלפנינו ספר יסודי וממצה בנושא שהוא עוסק בו – מאפיינים סגנוניים בלשון העיתונות היומית הכתובה.

ואכן התרשמות ראשונה זו מתחזקת והולכת עם העיון בספר לפרקיו. יש כאן תרומה חשובה לתיאור דיוקנה של העברית המודרנית הכתובה באמצעות תיאור מפורט של אחד ממשלבי הלשון המובילים בה. מהיות העיתון מילון חי של השפה ושל השימוש בה, ומכאן מקור טוב לחשיפת עובדות לשון, אך טבעי הוא שיהא אחד היעדים המרכזיים של המחקרים בעברית הכתובה בת ימינו.

לשון העיתון מוצגת בספר כקבוצת משלבים בעברית המודרנית הכתובה: הכותרות בשל אופיין המיוחד כטקסטים עצמאיים (ימיני טקסטי); חמישה מדורים "רציניים" שכותביהם לא ראו בהם אמצעי לשעשוע ובידור אלא במה להעברת מידע או להצגת דעה: מדור המאמר הפובליציסטי (בהיות המאמרים הקורפוס הגדול ביותר במחקר הנדון ובשל אופיים המיוחד); המדור "חוק וסדר" (המתמקד בתחום אחד – החוק, המשפט, הפלילים ובכותב אחד – משה נגבי); הכתבות (בשל מעמדן כטקסט נורמה); מדור הכלכלה (כאחד המדורים שלא זכו לתשומת לבם של חוקרי לשון העיתונות); המדור הספרותי (כותבי הטקסטים במדור זה הם סופרים, מבקרים וחוקרי

ספרות, ויש להניח כי כולם אנשים משכילים ולשונם גבוהה); שלושה מדורים "קלים": מדור הספורט; המדור הפרסומי (שסגנונו שונה מסגנונו של מודעות פרסומת, והוא בנוי במבנה טיפוגרפי של מאמר); מדור הרכילות (קובץ של פסקאות עצמאיות. כל פסקה היא טקסט עצמאי והיא עשויה להיות בהיקף של משפט אחד שבו כעשרים מילים ועד לפסקה ארוכה בת כמה מאות מילים).

תרומה חשובה אחרת יש בשיטת התיאור שנטל המחבר על עצמו, שיטה הנבדלת מן השיטות המסורתיות והמבוססת על עקרונות תורת הסגנון הבלשנית (linguostylistics) ועקרונות הסטיליסטיקה הכמותית שאלה הם מאפייניהם:

א. עיסוק משולב במגוון תופעות לשוניות מענפי לשון שונים, כגון מילון, מורפולוגיה, תחביר וסמנטיקה. המחקר אינו מתוחם בהכרח לפי ענפי הלשון שמחקרים בלשניים מקובלים עוסקים בהם. מחד גיסא יש בו בחירה של פריטים לשוניים מתחומים מוכרים אחדים, כגון תחביר, מילון ומורפולוגיה, ומאידך גיסא עולים בו נושאים "חדשים", שבמחקרים בלשניים מיעוט לעסוק בהם בעבר: בדיקת אורך המשפט ומורכבותו; בדיקת הבחירה בין מילים, צורנים ומבנים תחביריים חלופיים; בדיקת ההתאמה של הטקסט לדרישות הנורמטיביות; בדיקת ההרכב המילוני על פי היחס שבין תמניות לתבניות, בין מילות התוכן למילות התפקוד, כדי להעריך את העושר הלשוני של הכותב ואת המידה שבה הוא מנצל את הפוטנציאל של המילון העברי; תפרוסת חלקי הדיבר בטקסט כמייצגת סוגלים סגנוניים של המדורים השונים, ועוד.

ב. שימת דגש על הכמות, על השכיחות היחסית של התופעה (ולאו דווקא על קיומה) באמצעים סטטיסטיים בעקבות התפתחות הבלשנות החישובית והמתמטית בימינו: שימוש מושכל בחקירה הכמותית של תמניות מילים ומבנים; הצגת סיכומים ומסקנות בעזרת טבלאות מפורטות (48 לוחות סיכום של נתונים מילוניים [תפרוסת חלקי דיבר] ותחביריים [נתוני משפט: אורך, דרגת שעבוד, סוג המשפט, סוג הנשוא] המייצגים את כל אחד מהמדורים הנבדקים; 8 רשימות שכיחות של מילים בכל אחד מן המדורים הנבדקים).

ג. חיפוש השונה, הייחודי (בניגוד למכנה הלשוני המשותף החשוב לבלשן כדי לעשות את ההכללה) באמצעות מחקר השוואתי בין הטקסט הלשוני שהוא מושא הבדיקה לבין טקסט נורמה הכתוב בסגנון ניטרלי, בלתי מסומן.

כטקסט נורמה נבחרו הכתבות החדשותיות בהתחשב במשתנים הבאים: מטרת הכתיבה – מסירת מידע, אינה מצריכה אמצעים רטוריים להשגתה; קהל היעד – קהל בלתי מסומן; הנושא – מגוון נושאים; נסיבות ההפקה – אינן בעלות

אפיון מיוחד (כגון לחץ של זמן או זמן רב לכתובה); חותם אישי – בחירת כתבות של כתבים שונים נועדה לנטרל השפעה אידאולוגית.

הספר מחולק לשני חלקים: חלקו הראשון תאורטי ובו אחד-עשר פרקים. הפרק הראשון עוסק בענייני סגנון, משלבים וסוגות, ובפרקים השני עד התשיעי בא דיון פרטני בקטגוריות דקדוקיות-מילוניות המשמשות בסיס לבדיקות הכמותיות שבחלק השני: שם התואר, תואר הפועל, שם הפועל, הכינויים, מילות היחס, מילות השלילה, מוספיות מילוניות, מילות השעבוד.

הדיון בכל אחת מן הקטגוריות הדקדוקיות-מילוניות כולל מבוא תאורטי ממצה הדין בשאלת שיבוץ הקטגוריה במערכת חלקי הדיבר ובאפיונה המורפולוגי והתחבירי, והוא מלווה בסיכום הספרות המחקרית הרלוונטית, ולאחריו פירוט תפקידי הקטגוריה באפיון סגנוני של טקסט: מידת השימוש בה בטקסט בהשוואה לזו שבטקסטים אחרים; תפוצת התבניות המורפולוגיות שלה בטקסט ותפוצת תפקידיה התחביריים המרכזיים בטקסט.

לגבי חלק מהקטגוריות מוסיף המחבר סיכום חשוב שיש בו תרומה בפני עצמה לסוגיית הקטגוריה הנבדקת בכלל ולהיבטים הנוגעים למחקר הנוכחי בפרט:

מילות יחס – נעשה כאן ניסיון להציג את התהליכים המורפולוגיים, הסמנטיים, המילוניים והתחביריים שבהם התפתחה בעבר קטגוריה מילונית תחבירית זו והיא ממשיכה להתפתח בימינו במידה המעמידה בספק את הגדרתה כקבוצה מילונית סגורה. מוצג כאן תהליך, אוניברסלי ביסודו, שבו נוצרות מילות היחס בלשון, והועלתה המסקנה כי בניגוד למחקרים קודמים על מילות היחס, שבהם הודגש כי מקורן הוא בשם העצם, יש שורה של מילות יחס שמקורן במילות זיקה (דוגמת **שָׁל**, **בְּשָׁל**), ביסודות רימוזיים (**כ**, **כמו** ועוד) ובתוארי פועל (**טרם**, **כדי** ועוד).

נמצא גם כי רבים מן התחליפים החדשים של מילות היחס משמשים בעיקר בלשון העיתונים. המחקר מאיר גם את ההיבט החברתי לשוני של התופעה בדרך של בדיקת מודעות הדוברים למעמדן החדש של מילים בקבוצה זו ומכאן לדרך השימוש בהן. גם ההיבט הסגנוני נבדק: בחירה בין מילות יחס נרדפות, בחירה בין תבניות שונות של אותה מילת יחס ובחירה סגנונית על פי המטען הסמנטי הנלווה של מילת היחס או על פי המשלב שמילת היחס משמשת בו.

מוספיות מילוניות – השימוש במוספיות מילוניות כגון **בתר** (בתר-מקראי), **בין** (בין-עירוני), **אב** (תכנית-אב) הוא תופעה חדשה בעברית, והיא אופיינית בעיקר לסוגים אחדים של טקסטים עיתונאיים וכן לטקסטים מדעיים, ומשום כך יש בהן כדי לתרום תכונה מבחינה אחת במסגרת אפיון טקסטים.

מילות שעבוד – על יסוד בדיקה בעשרה מאמרים של מחברים שונים (שנבחרו באקראי) מראה המחבר כי כינוי הזיקה הגרוד "אשר" נעלם מן השימוש הסטנדרטי וכי השימוש בפסוקיות זיקה בלתי מקושרות מצוי בלשון המאמרים בשכיחות גבוהה יחסית.

הפרק העשירי עוסק באורך המשפט כסוגל סגנוני: הנחת המחקר היא כי משפטים ארוכים מאפיינים טקסטים "קשים" כגון אלה שבמדור המאמרים ובמדור הספרותי, ושמשפטים קצרים יחסית יימצאו בטקסטים "קלים" יותר, כגון אלה שבכתבות, במדור הספורט ובמדור הרכילות. ואכן ממצאי המחקר מאשרים הנחה זו בהראותם שמדור "חוק וסדר", מדור המאמרים הפובליציסטיים והמדור הספרותי הם שלושת המדורים בעלי המשפטים הארוכים ביותר.

בפרק האחד-עשר מציג המחבר תכונות שיח אחדות של טקסט:

א. דחיסות מילונית – רמת הדחיסות המילונית של הטקסט היא המונח המתאר טקסט על פי הכמות היחסית של מילות תוכן הבאות בו. טקסט כלשהו הוא בעל דחיסות מילונית גבוהה ככל שמילות התוכן בו רבות יותר. ממצאי מחקרו של שלזינגר מלמדים כי הכתורות, הכתבות והמדור הפרסומי הם בעלי הדחיסות המילונית הגבוהה ביותר ואילו המדור "חוק וסדר" הוא בעל הדחיסות המילונית הנמוכה ביותר.

ב. מורכבות המשפט על פי מבנה משפט מורכב בעל רישת-סיפה – ביטוי הסיפה משמש במשפטים אלה כינוי אנאפורי שנועד להזכיר לנמען את היחסים הלוגיים המיוצגים על ידי צורן השעבוד שבראש הפסוקית המשועבדת. יש לצפות להימצאות תבנית מסוג זה בטקסטים שאורך משפטיהם גדול יחסית והם גם מורכבים יותר מן הממוצע. הנחת המחקר הייתה כי יש לצפות שמשפטים כאלה יימצאו בעיקר במדור המאמרים ובמדור "חוק וסדר" ולא יימצאו במדורים כגון פרסום, ספורט ורכילות. ואכן כל הפרמטרים התחביריים הרלוונטיים למורכבות טקסט נמצאו מובהקים הן במדור המאמר הפובליציסטי והן במדור "חוק וסדר". במדור הספורט נמצאה דרגת המורכבות של המשפטים נמוכה מן הממוצע ובמדור הרכילות שיעור המשפטים המורכבים בכלל משפטי הטקסט נמצא הנמוך ביותר מזה של כל מדור אחר.

ג. דינמיות וסטטיות של טקסט – היחידה הלשונית שנהוג לראות בה את הגורם לעיצובו של הטקסט כדינמי יותר או פחות הוא המשפט, אולם בתוך המשפט קובעת הקטגוריה הדקדוקית של הנשוא שלו. הפועל נחשב לרוב בעל אופי דינמי מובהק. בספר שלפנינו נעשתה תפרוסת מילות הטקסטים השונים לפי קטגוריות דקדוקיות שונות כדי להסיק מסקנות לגבי רמת הדינמיות של הטקסט. נבדקו יחסי הכמות בין שמות העצם והפעלים שבטקסט וכן בין

הצירוף השמני (הכולל גם את השמות הפרטיים) לבין הצירוף הפועלי (הכולל גם את שם הפועל), ונתקבלו תוצאות אלו: בכותרות שיעור גבוה במיוחד של צירופים שמניים; אחוז תמניות שם העצם במדור הכלכלה הוא הגבוה ביותר; בכתבות חלקם של הפעלים גבוה מזה שבכל המדורים האחרים, מה שמלמד על הדינמיות הגבוהה יחסית של טקסט הכתבות, המתאר אירועים ופעילויות; בעל מדור "חוק וסדר" בונה משפטים פועליים מובהקים פחות מן הממוצע במידה ניכרת, אך הוא עושה שימוש רב במיוחד בשם הפעולה בהשוואה לכל מדור אחר.

בחלק השני, פרקים 12-20 בא אפיון לשוני של כל אחד ממדורי העיתון שנבחרו למחקר: הכותרות; המאמר הפובליציסטי; המדור "חוק וסדר"; הכתבות; מדור הכלכלה; המדור הספרותי; המדור הפרסומי; מדור הספורט ומדור הרכילות.

לכל אחד מתשעת משלבי העיתון הנחקרים ייחד המחבר פרק נפרד שבו נבחנו אפיונים מילוניים (מידת השימוש החוזר בערכים מילוניים ותפוצת הקטגוריות המילוניות דקדוקיות במילות הטקסט), אפיונים תחביריים (אורך משפט ופסוקית, מורכבות משפט, סוגי משפט, סוגי נשוא ואפיונים סגנוניים, עמידה על הקשר בין נסיבות השיח לאופי הכתיבה: זהות המוען, קהל היעד, מטרת הכתיבה, נושא הכתיבה, נסיבות ההפקה).

המדור הספרותי נמצא כצפוי בעל הסגנון הגבוה ביותר ואילו בתחתית הסולם מבחינת רמות הלשון נמצאו מדורי הפרסום, הספורט והרכילות. עוד נמצא, ואף זאת כצפוי, שמדור הרכילות הוא המתקרב ביותר בסגנונו אל לשון הדיבור הבלתי פורמלית: מרובים בו ביטויים ותבניות מן הסלנג והוא מתייחד בשיעור גבוה של משפטים פשוטים ומשפטים חסרים.

אין הספר מקיף את כל הניתן להיחקר בלשון העיתונים. המחבר עצמו מעיד על כך ומציע להמשיך ולחקור בעתיד מדורים נוספים כגון מדורים מקצועיים (דוגמת מדורי הרפואה והבריאות), מדורי מדע פופולרי, מדורי ילדים וכן את לשונם של המקומונים.